

Centrum Badania Opinii Społecznej

ul. Żurawia 4 skr. pt. 24

00-955 WARSZAWA 15

SEKRETARIAT: 29-35-69; 28-37-04; 28-90-17
ZESPÓŁ REALIZACJI BADAŃ: 40-56-41

Telex: 816-436
Telefax: 29-40-89

BS/420/145/90

NOWY ŁAD GOSPODARCZY W OPINII PRACOWNIKÓW
GOSPODARKI USPOŁECZNIONEJ

Komunikat z badań

Warszawa, grudzień 1990 r.

Przedmiotem komunikatu są opinie pracowników gospodarki uspołecznionej¹ o zainicjowanym z początkiem 1990 roku tzw. planie Balcerowicza, rządowym programie stabilizacji gospodarczej.

Pracownicy państwowych zakładów pracy stanowią zdecydowaną większość zatrudnionych w polskiej gospodarce. Do nich zatem przede wszystkim jest kierowany program reform, oni też najsilniej odczuwają konsekwencje proponowanych zmian. Dynamika ich opinii o wprowadzanych przekształceniach systemowych, zgodność zmian w sposobie myślenia o gospodarce z zamierzeniami inicjatorów nowego ładu gospodarczego, określenie środowisk popierających bądź negujących założenia programu - to podstawowe zagadnienia, których rozstrzygnięcie może być pomocne w prawidłowym planowaniu dalszych przedsięwzięć gospodarczych.

Odpowiedzi na pytania zawarte w ankietach zestawiono w bloki tematyczne, dotyczące: sytuacji zakładu pracy, zagrożenia bezrobociem, finansów gospodarstwa rodzinnego, perspektyw kraju i gospodarki. Podstawę analiz stanowiło porównanie uzyskanych rozkładów procentowych odpowiedzi na powtarzające się w ankietach pytania zamknięte. Sporadycznie - jeżeli odpowiedzi przedstawione respondentowi do wyboru tworzyły skalę natężenia stosunku do problemu poruszonego w pytaniu - dane prezentowano w formie średnich arytmetycznych natężenia ocen.

Zakład pracy

Sytuacja zakładu pracy odgrywa istotną rolę w postrzeganiu przez pracowników ich życiowych szans, obecnego i spodziewanego poziomu konsumpcji, poczucia stabilizacji i bezpieczeństwa socjalnego.

Zadaniem respondentów była ocena zmian, zachodzących w ciągu tego roku wskutek wdrażania planu Balcerowicza, w funkcjonowaniu ich zakładu pracy. Średnie ocen postrzeganych zmian odnotowane w kolejnych sondażach są przedstawione w tabeli 1.

¹ Omawiane wyniki pochodzą z pięciokrotnie powtarzanego sondażu pod hasłem "Nowy ład gospodarczy", zrealizowanego na reprezentatywnych próbach ogólnopolskich w dniach: (1) 2-4 lutego, N=999; (2) 2-5 marca, N=994; (3) 3-9 kwietnia, N=948; (4) 8-13 czerwca, N=992; (5) 12-16 listopada 1990 r., N=950.

Tabela 1

Czynniki określające sytuację zakładu pracy ^a	Średnie ocen według terminów badań:				
	II '90	III '90	IV '90	VI '90	XI '90
Organizacja pracy	3,11	3,23	3,26	3,32	3,26
Chęć ludzi do pracy	3,02	3,31	3,21	3,28	3,22
Wykorzystanie czasu i kwalifikacji pracowników	3,12	3,23	3,19	3,21	3,24
Zaopatrzenie w materiały, surowce, sprzęt itp.	2,46	2,63	2,65	2,90	3,08
Sytuacja finansowa zakładu	2,38	2,38	2,34	2,67	2,92
Wielkość produkcji i usług	2,65	2,38	2,40	2,49	2,85
Łatwość zbytu, zdobywania zamówień itp.	2,15	1,87	2,01	2,17	2,64
Ogółem ^b	2,69	2,71	2,72	2,86	3,03

a - kolejność wg wielkości średniej z XI '90;
b - średnia ocena wszystkich czynników.

Posłużenie się średnimi ocen pozwala na umiejscowienie każdego czynnika na pięciopunktowej skali, z której korzystali respondenci opisując sytuację swoich zakładów pracy².

Zacznijmy od ocen ogólnych. Średnia ocena wszystkich analizowanych czynników (kat. "ogółem") w czterech pierwszych edycjach badania plasowała się nieco poniżej kategorii "nie zmieniło się", a więc w ocenie respondentów sytuacja uspołecznionych zakładów pracy w pierwszym półroczu trochę się pogorszyła. Listopadowa wartość tego wskaźnika informuje o znaczącej poprawie ogólnej oceny przedsiębiorstwa - co zgodnie z brzmieniem naszych kategorii odpowiedzi oznacza, że jego sytuacja przestała się pogarszać.

Przejdźmy teraz do ocen poszczególnych czynników. Do grupy trzech pierwszych czynników (organizacja pracy, chęć ludzi do

² Ankietowani posłużyli się w ocenie czynników związanych z działalnością przedsiębiorstwa następującymi określeniami: 1) znaczenie pogorszyła(o) się, 2) trochę pogorszyła(o) się, 3) nie zmieniła(o) się, 4) trochę poprawiła(o) się, 5) znacznie poprawiła(o) się.

pracy, wykorzystanie czasu i kwalifikacji pracowników) plasujących się nieco powyżej kategorii "nie zmieniło się", doszło zaopatrzenie w materiały, surowce, sprzęt itp., oceniane w listopadzie korzystniej niż w poprzednich miesiącach, co świadczy o przewadze respondentów dostrzegających poprawę nad respondentami przekonanymi o pogarszaniu się sytuacji w tym zakresie. Generalnie jednak, średni poziom ocen tej grupy czynników bardziej odpowiada kategorii opisującej brak zmian niż poprawę sytuacji. Sytuacja w sferze: finansów zakładu, wielkości produkcji oraz przede wszystkim możliwości zbytu towarów bądź usług - zdaniem respondentów uległa pogorszeniu. Jednakże i tu odnotowano poważny przyrost ocen pozytywnych, widoczny zwłaszcza w opinii o sytuacji finansowej, zbliżonej do ocen czterech pierwszych czynników.

Czynniki opisujące poszczególne aspekty funkcjonowania przedsiębiorstwa w nowej rzeczywistości gospodarczej można podzielić na dwie zasadnicze grupy: oceniane przeważnie pozytywnie i takie, o których opinie są częściej negatywne.

Czynniki z grupy pierwszej dotyczą przede wszystkim zmian zachodzących w organizacji pracy na terenie przedsiębiorstwa oraz w motywacji pracowników. Są zatem tą formą przystosowania się kadry kierowniczej i załóg pracowniczych, która raczej wiąże się ze zmianami strukturalnymi bądź ze zmianą psychologicznych orientacji i nastawień niż dodatkowymi inwestycjami kapitałowymi. W listopadzie czynniki te były jednak nieco gorzej (lub co najwyżej tak samo) oceniane jak poprzednio. Odnotowany zatem generalnie wyższy poziom ocen w ostatniej edycji badania jest efektem korzystniejszej oceny wszystkich bez wyjątku pozostałych czynników (z grupy drugiej). Trzeba tu zauważyć, że opinie o czynnikach z tej grupy cechowała dużo większa - w stosunku do lutego - zmienność, niż o tych z pierwszej. Jej analiza wskazuje, że co prawda nadal najgorsza jest sytuacja w sferze możliwości zbytu, ale najmniejszy przyrost opinii pozytywnych dotyczył wielkości produkcji i usług.

Podsumowując: wedle respondentów sytuacja uspołecznionych zakładów pracy oceniana w aspekcie tegorocznych zmian w nich za-

chodzących przestała się pogarszać. Otrzymane wyniki wskazują na postępującą racjonalizację funkcjonowania zakładów pracy, coraz lepiej adaptujących się do zachodzących w gospodarce zmian, aczkolwiek nadal borykających się z trudnościami związanymi ze zmniejszonym popytem i spadkiem poziomu produkcji.

Ogólna sytuacja przedsiębiorstw jest jednak oceniana jako gorsza niż ubiegłoroczna. Co prawda, liczba respondentów uważających, że w ich zakładzie pracy dzieje się coraz lepiej rosła, ale w każdej z edycji badawczych dominują osoby mające przeciwne zdanie na ten temat. Rzecz ciekawa, że obydwie te grupy badanych sądzą, iż na sytuację zakładu pracy miały największy wpływ nowe zasady, reguły ekonomiczne, przy czym ci pierwsi wskazują również na pozytywne działania kierownictwa zakładu, ci drudzy natomiast na dodatkowy negatywny wpływ sytuacji gospodarczej kraju. Tak więc zmiany zachodzące w naszej gospodarce okazały się czynnikiem mogącym zarówno sprzyjać, jak i pogarszać sytuację przedsiębiorstwa.

CBOS				
<i>Czy w Pana(i) zakładzie, przedsiębiorstwie, w porównaniu z końcem ubiegłego roku, sprawy idą lepiej czy gorzej?</i>				
	<u>III~90</u>	<u>IV~90</u>	<u>VI~90</u>	<u>XI~90</u>
<i>Lepiej</i>	15	15	22	29
<i>Tak samo</i>	23	23	22	23
<i>Gorzej</i>	55	55	49	41
<i>Trudno powiedzieć</i>	7	6	6	7
W lutym~90 brak pomiaru.				

W poglądach respondentów na temat perspektyw zakładu pracy dominuje przeświadczenie, że sytuacja ich przedsiębiorstwa w ciągu najbliższych miesięcy nie ulegnie zmianie. Struktura opinii w tej kwestii od kwietnia nie zmienia się - podobne odsetki badanych przewidują poprawę i pogorszenie sytuacji.

w procentach				
CBOS				
<i>Czy sytuacja zakładu, w którym Pan(i) pracuje w najbliższych miesiącach poprawi się, pogorszy, czy nie zmieni się?</i>				
	<u>III`90</u>	<u>IV`90</u>	<u>VI`90</u>	<u>XI`90</u>
<i>Poprawi się</i>	21	22	23	25
<i>Nie zmieni się</i>	40	45	46	47
<i>Pogorszy się</i>	31	27	23	23
<i>Trudno powiedzieć</i>	8	5	8	5
W lutym`90 brak pomiaru.				

Warto zauważyć, że ocena perspektywy zakładu pracy zależy w bardzo dużym stopniu od opinii o jego obecnej sytuacji. Na podstawie badań listopadowych (w poprzednich występowała taka sama prawidłowość), można stwierdzić, iż badani, którzy uważają, że w ich przedsiębiorstwie sprawy mają się lepiej niż w końcu ubiegłego roku, najczęściej (53%) sądzą, że sytuacja ta w ciągu najbliższych miesięcy ulegnie dalszej poprawie, rzadziej (40%) - że będzie tak (dobrze), jak jest, a tylko niektórzy (7%) przewidują pogorszenie. Ci, którzy utrzymują, że nic się nie zmieniło, najczęściej (67%) są zdania, że sytuacja nie ulegnie zmianie, rzadziej (18%) przewidują poprawę i częściej niż poprzednia grupa obawiają się pogorszenia sytuacji (15%). Respondenci, którzy gorzej oceniają obecną sytuację zakładu najczęściej (46%) obawiają się, że w najbliższej przyszłości będzie tak samo źle lub, że będzie jeszcze gorzej (43%). W tej grupie jest najmniej optymistów - tylko 12% wierzy w poprawę sytuacji. Krótko mówiąc, im lepsza ocena obecnej sytuacji przedsiębiorstwa, tym korzystniejsze przewidywania co do jego przyszłości. Ta silna zależność ma zdecydowanie pesymistyczny wydźwięk - 40% pracowników nie dość, że postrzega pogorszenie się sytuacji ich zakładów, to jeszcze nie przewiduje zmiany na lepsze lub wręcz spodziewa się dalszego regresu.

Dodajmy, że wśród 48% respondentów lękających się w listopadzie utraty pracy, zdecydowana większość (74%; 71% w marcu, 78% w kwietniu i 74% w czerwcu) - twierdziła, że przyczyną może być bankructwo ich przedsiębiorstwa. Oznacza to, że około 40% ogółu ankietowanych pracowników (28% w marcu, 31% w kwietniu i 33% w czerwcu) obawia się bankructwa swego zakładu pracy. Wyniki te obrazują skalę postrzeganego wzrostu zagrożenia zakładów pracy i obaw ich pracowników wywołanych zainicjowaniem programu gospodarczego weryfikującego przydatność przedsiębiorstw i możliwość ich odnalezienia się w nowej rzeczywistości ekonomicznej.

Sytuacja na rynku pracy

Jedną z konsekwencji zmian wprowadzanych w gospodarce są poważne perturbacje na rynku pracy, prowadzące do powstania i wzrostu bezrobocia. Już w kwietniowym sondażu notowaliśmy niemal powszechną świadomość tego zagrożenie - 88% badanych (luty - 63%, marzec - 79%) stwierdziło, że w najbliższych miesiącach będzie dużo bezrobotnych. Tej dużej dynamice poglądów odzwierciedlających trafnie zresztą rozwój obiektywnej sytuacji na rynku pracy, towarzyszy dość stabilny i bardzo wysoki poziom przewidywań badanych co do prawdopodobieństwa utraty pracy przez nich samych.

w procentach

	CBOS									
<i>Czy Pan(i) osobiście liczy się z możliwością utraty pracy?</i>										
	<u>II`90</u>		<u>III`90</u>		<u>IV`90</u>		<u>VI`90</u>		<u>XI`90</u>	
<i>Bardzo poważnie</i>	16	} 42	11	} 39	13	} 41	17	} 44	15	} 48
<i>Raczej tak</i>	26		28		28		27		33	
<i>Raczej nie</i>	38		43		41		42		39	
<i>Nie, to mało prawdopodobne</i>	20		17		16		12		13	
<i>Trudno powiedzieć</i>	0		0		0		1		0	

Proces ten zbiega się z malejącą akceptacją stwierdzenia, iż bezrobocie jest koniecznym warunkiem przemian gospodarczych w kraju - w kwietniu akceptowało tę opinię 49% ankietowanych, w czerwcu już tylko 43%, w listopadzie 40% (w poprzednich edycjach badawczych nie zadano tego pytania).

Istotnym elementem obrazującym sytuację na rynku pracy jest możliwość znalezienia nowego zajęcia. Od lutego ponad 60% badanych jest przeświadczonych o ewentualnych trudnościach przy próbie lub konieczności znalezienia nowej pracy.

w procentach

	CBOS				
<i>Czy miał(a)by Pan(i) trudności ze znalezieniem pracy, gdyby stracił Pan(i) dotychczasową?</i>					
	<u>II`90</u>	<u>III`90</u>	<u>IV`90</u>	<u>VI`90</u>	<u>XI`90</u>
<i>Raczej tak</i>	55	62	61	65	63
<i>W zasadzie nie</i>	44	36	38	32	35
<i>Trudno powiedzieć</i>	1	2	1	2	2

Tak więc, utrzymujący się od kilku miesięcy bardzo wysoki poziom zagrożenia utratą pracy związany przede wszystkim z groźbą bankructwa macierzystego zakładu pracy łączy się z dostrzeganymi przez znaczną część badanych kłopotami ze znalezieniem nowego zatrudnienia.

Alternatywą dla niepewności zatrudnienia w sektorze uspołecznionym jest praca poza jego ramami. Gotowość do zmiany sektora deklaruje co trzeci respondent: pracę w przedsiębiorstwie prywatnym nad pracę w zakładzie państwowym przedkłada 34% badanych (w lutym - 33%, w marcu - 28%, w kwietniu - 31%, w czerwcu - 31%). Dodajmy, że temu stabilnemu poziomowi preferencji towarzyszą stale malejące, choć w niewielkim stopniu, chęci do pracy w zakładzie państwowym oraz na podobnym poziomie wzrastające rozterki przy takim wyborze.

Ważnym i coraz częściej akceptowanym społecznie sposobem rozwiązywania indywidualnej groźby bezrobocia jest chęć podejmowania pracy na własny rachunek. Przy zaistnieniu odpowiednich warunków, np. nisko oprocentowanych kredytów, na taki krok chciało się zdecydować: w lutym - 36%, w marcu - 34%, w kwietniu - 38%, w czerwcu - 42% i w listopadzie - 42% ankietowanych. Świadczy to o rosnącej, dość już wysokiej, społecznej dyspozycji do wzięcia aktywnego udziału w restrukturalizacji naszego rynku pracy.

Sytuacja gospodarstwa rodzinnego

Podstawą oceny sytuacji finansowej gospodarstwa rodzinnego jest dla jego członków bilansowanie dochodów i wydatków.

Tabela 2

w procentach

Ocena sytuacji finansowej gospodarstwa rodzinnego	Wskazania respondentów według terminów badań:				
	II '90	III '90	IV '90	VI '90	XI '90
Wystarczyło na wszystkie codzienne wydatki, można było nawet trochę zaoszczędzić	12	18	16	16	16
Wystarczyło, choć ledwo, ledwo	55	59	60	59	58
Zabrakło, trzeba było pożyczyć lub/i sięgnąć do oszczędności	33	23	23	25	26

Z danych zawartych w tabeli 2 wynika, że okres między lutowym a marcowym badaniem okazał się okresem stabilizującym sytuację finansową gospodarstw rodzinnych (łączna kategoria "wystarczyło").

Zanotowane w marcu korzystniejsze oceny można uważać za efekt postępującego w tym czasie spadku "skandalicznej wysokości cen" podstawowych artykułów żywnościowych. W marcu - w porównaniu z lutym - przestało w ten sposób oceniać ceny mięsa 18% respondentów, cukru - 33%, nabiału - 22%, mąki - 20%.

Tabela 3

w procentach

Podstawowe artykuły, których ceny uznano za bardzo (skandaliczne) wysokie, zupełnie nie do przyjęcia	Wskazania respondentów według terminów badań:			
	II '90	III '90	VI '90	XI '90
Pieczywo - chleb, bułki	68	45	34	27
Mąka i inne przetwory zbożowe	56	36	30	24
Mięso i wędliny	67	49	67	65
Nabiał (mleko, masło, sery)	63	40	44	62
Cukier	73	40	31	40
Owoce i warzywa	23	21	45	39
	średni procent			
	58	38	42	43

Porównanie ocen rodzinnej sytuacji finansowej z opiniami o ruchu cen wskazuje na istnienie zależności pomiędzy nimi. Zarówno jedne, jak i drugie (średni procent) pomiędzy marcem i listopadem nie ulegały zmianie.

Uzyskane dane wskazują, że sytuacja polskich rodzin jest ogólnie raczej zła. Możliwość regularnego oszczędzania części bieżących dochodów ma od dłuższego już czasu zaledwie 15% respondentów, około 60% ledwo wiązało koniec z końcem, a jedna czwarta musiała ratować bilans rodzinny, uciekając się do pożyczek lub sięgając do oszczędności. Dla około 40% obecne ceny podstawowych produktów spożywczych są nie do przyjęcia - przy czym, w listopadzie aż 2/3 oceniało tak ceny mięsa i nabiału. Spadła liczba oszczędzających - 72% badanych nie gromadzi oszczędności (w czerwcu 65%), a z tych, którzy oszczędzają, większość nie robi tego z myślą o konkretnym celu, lecz na wszelki wypadek, nieprzewidziane wydatki (61% wobec 54% w czerwcu).

Wnioski o niekorzystnej kondycji finansowej polskich rodzin potwierdzają odpowiedzi respondentów na bezpośrednie pytanie o warunki materialne ich rodziny³. Najczęściej określano je jako

³ Respondenci wybierali jedną z siedmiu następujących odpowiedzi opisujących te warunki: 1) bardzo złe; 2) złe; 3) raczej złe; 4) średnie, przeciętne; 5) raczej dobre; 6) dobre; 7) bardzo dobre.

średnie, przeciętne - 54% wypowiedzi (w lutym - 48%, w marcu - 50%, w kwietniu - 47%, w czerwcu - 43%). Średnie arytmetyczne ocen i różnice pomiędzy procentem respondentów negatywnie i pozytywnie oceniających rodzinną sytuację materialną dla czterech omawianych badań były następujące: luty - 3,51 i 28%; marzec - 3,60 i 24%; kwiecień - 3,60 i 28%; czerwiec - 3,44 i 33%; listopad - 3,59 i 24%. Wyniki te wskazują, że poziom sytuacji materialnej przeciętnego polskiego gospodarstwa rodzinnego był we wszystkich edycjach badania niższy od poziomu ocenianego jako średni, a przewaga ocen niekorzystnych nad korzystnymi nigdy nie była mniejsza niż 24%.

Przyjrzyjmy się teraz opiniom o zarobkach. W lutym spodziewało się podwyżek 44% badanych, w marcu nastąpił spadek do 36% i ten poziom oczekiwań utrzymał się (kwiecień - 35%; czerwiec - 34%; listopad - 35%). W świetle poprzednio cytowanych danych oznacza to możliwość zaistnienia rosnącego (ze względu na brak poprawy) poczucia dyskomfortu związanego z warunkami życia. Dodajmy, że możliwość podejmowania dodatkowego zajęcia jest bardzo ograniczona.

w procentach					
CBOS					
<i>Czy w (styczniu, lutym, marcu, maju, październiku) pracował Pan(i) dodatkowo, aby dorobić do pensji?</i>					
	<u>II`90</u>	<u>III`90</u>	<u>IV`90</u>	<u>VI`90</u>	<u>XI`90</u>
Tak	40%	37%	32%	35%	31%
Nie	59%	63%	68%	64%	69%
Odsetek nie dorabiających, gdyż nie było takich możliwości	-	67%	71%	68%	69%

Jak widać odsetek dorabiających do podstawowych zarobków systematycznie, acz nierównomiernie maleje. Najczęściej (ponad 2/3 wypowiedzi) podawanym powodem niepodejmowania dodatkowych zajęć jest "brak takich możliwości", przy czym otrzymane wyniki wskazują na niekorzystną stabilizację sytuacji w tej mierze.

Można zatem stwierdzić, że wymuszana przez zachodzące zmiany aktywność na rynku pracy i wzrost motywacji napotykają obiektywne, strukturalne ograniczenia.

Kraj i gospodarka

Stosunek ankietowanych do zmian zachodzących w gospodarce badano poprzez przedstawienie im czterech par antynomicznych określeń, z których mieli wybrać, ich zdaniem, właściwe. W tabeli 4 zamieszczono to określenie z każdej pary, które respondenci akceptowali najczęściej.

Tabela 4

w procentach

Oceniający zmiany dokonujące się obecnie w naszej gospodarce jako:	Wskazania respondentów według terminów badań:			
	III ⁹⁰	IV ⁹⁰	VI ⁹⁰	XI ⁹⁰
potrzebne	94	90	92	94
głębokie	72	68	67	56
przemysłane	55	55	53	48
niewystarczające	56	57	62	77

We wszystkich edycjach badania niemal powszechnie akceptowano potrzebę zmian dokonywanych w naszej gospodarce, uznając je za głębokie, przemysłane, ale za niewystarczające.

Należy zauważyć, że struktura tych ocen w poszczególnych miesiącach wyraźnie się zmieniła. O ile w marcu pogładowi, że zmiany są potrzebne towarzyszyło szeroko podzielane przekonanie, iż są one zarazem głębokie - o tyle obecnie sądzi się, że są niewystarczające. W akceptacji tych dwóch określeń zaszły największe zmiany: w stosunku do marca, pogląd o głębokości zmian przestało akceptować 16% badanych, pogląd o ich niewystarczalności zyskał 20% zwolenników. Rzadziej również (o 7%) uważa się, że są one przemysłane. Dodajmy, że tezie o głębokich i przemysłanych zmianach najczęściej sprzeciwiali się respondenci gorzej oceniający swoją sytuację materialną, zagrożeni utratą pracy i nie akceptujących planu Balcerowicza. Zakres dotychczasowych zmian nie wystarcza

natomiast przede wszystkim respondentom ze średnim lub wyższym wykształceniem oraz pracownikom większych zakładów pracy. Do planu Balcerowicza ci ostatni mają ambiwalentny stosunek.

Tej dynamice struktury opinii o zmianach w gospodarce towarzyszy niewielkie, acz istotnie malejące poparcie dla planu Balcerowicza (tab.5).

Tabela 5

w procentach

Stosunek do planu Balcerowicza	Wskazania respondentów według terminów badań:				
	II '90	III '90	IV '90	VI '90	XI '90
Pełne poparcie	39	36	29	30	22
Brak poparcia	12	11	20	20	24
Trudno powiedzieć	38	43	37	35	40
Nieznajomość założeń planu	11	9	13	14	14

Tylko w lutym liczba akceptujących plan Balcerowicza była większa od liczby wybierających inne kategorie. W pozostałych miesiącach przeważała rezerwa (kategoria "trudno powiedzieć") w stosunku do proponowanych w nim zmian. Widoczne jest też zarysowane w kwietniu i kontynuowane w listopadzie, malejące poparcie dla tego planu - w stosunku do wyników z lutego przestał być akceptowany przez 17% respondentów, liczba zaś jego przeciwników wzrosła o 12%.

O perspektywie kraju i obywateli informują dane zawarte w tabeli 6. Odpowiedzi na pytanie 1 wskazują na dość wysoki, ale zarazem systematycznie obniżający się poziom optymizmu co do przyszłości kraju. Uszczegółowienie perspektywy czasowej (pyt.2) powoduje, że w przewyciężenie trudności i pojawienie się symptomów poprawy w ciągu pięciu lat wierzy już mniej respondentów - przy czym różnica ta zwiększyła się znacznie w marcu i zwiększa się nadal. Przyjęcie tej samej cezurę czasowej do perspektyw dobrobytu indywidualnego obniża poziom wierzących w poprawę warunków życia (porównaj odpowiedzi pozytywne w kolumnach). Należy tu

Tabela 6

w procentach

Rozważane kwestie	Wskazania respondentów według terminów badań:				
	II'90	III'90	IV'90	VI'90	XI'90
1. Czy obecny okres to wstęp do otrząśnięcia się Polski z trudności?					
Tak	67	64	62	60	61
Trudno powiedzieć	23	24	24	27	24
2. Czy kontynuacja dotychczasowej polityki pozwoli do 1995 roku przezwyciężyć kryzys i zapewnić Polsce rozwój?					
Tak	63	52	53	52	42
Trudno powiedzieć	23	29	25	23	24
3. Czy za 5 lat będzie żyło Panu(i) się lepiej?					
Tak	41	32	45	39	35
Trudno powiedzieć	44	51	46	38	39
Uwaga: w tabeli pominięto odpowiedzi negujące					

podkreślić, że poparcie dla opinii wyrażonej w pytaniu 3 niestabilne do kwietnia, w czerwcu zaczęło wyraźnie maleć, choć nadal najczęściej występującą opinią jest sygnalizująca nieokreśloność sądu odpowiedź "trudno powiedzieć".

Utrzymuje się zatem dość wysoki optymizm przy ogólnie sformułowanej tezie, której towarzyszą niesprecyzowane określenia: rozwój, przezwyciężenie kryzysu i nieokreślona bliżej granica czasowa. W przypadku, gdy respondent ma określić swoją własną sytuację za pięć lat, poziom optymizmu jest dużo niższy i ciągle maleje.

Innym miernikiem akceptacji sytuacji w kraju i optymizmu z nią związanego jest dyspozycja strajkowa badanych pracowników. Wśród respondentów wyraźnie wzrasta przekonanie o możliwości zainicjowania strajków (89% badanych uważa obecnie, że są one nieuniknione lub bardzo prawdopodobne), a także na dużo większą ostatnio gotowość do wzięcia w nich udziału.

w procentach

	CBOS			
<i>Czy strajki i protesty przeciwko polityce gospodarczej rządu są:</i>				
	<u>III'90</u>	<u>IV'90</u>	<u>VI'90</u>	<u>XI'90</u>
<i>nieuniknione</i>	9	14	21	34
<i>bardzo prawdopodobne</i>	50	54	58	55
<i>mało prawdopodobne</i>	35	26	15	7
<i>niemożliwe</i>	3	2	2	2
<i>Trudno powiedzieć</i>	3	3	2	1
<i>Jeżeli zorganizowano by spontaniczny strajk, to czy wziąłby Pan(i) udział?</i>				
<i>Z całą pewnością</i>	10	12	13	16
<i>Możliwe</i>	32	34	34	39
<i>Mało prawdopodobne</i>	29	27	27	19
<i>Na pewno nie</i>	28	24	24	22
<i>Trudno powiedzieć</i>	2	3	2	3

Uzyskane wyniki odzwierciedlają znaczny wzrost frustracji pracowników, będącej istotnym sygnałem możliwości zablokowania wprowadzanych reform poprzez wystąpienia społeczne.

Komu i czemu sprzyjają zmiany?

Każde zmiany o ogólnospołecznym zasięgu sprzyjają pewnym grupom społecznym bądź typom zachowań czy postaw. Respondentom przedstawiono kilka stwierdzeń na ten temat, z którymi mogli się zgodzić lub nie. Uzyskane wyniki są przedstawione w tabeli 7.

Zdaniem respondentów, zmiany zachodzące w Polsce sprzyjają przede wszystkim sprytnym. Kategoria ta zajmuje we wszystkich (oprócz marcowego) sondażach pierwsze miejsce, z tym że w listopadzie ponownie (podobnie jak w badaniu kwietniowym) wzrosła liczba wskazań na nią. Jest to wynik dość pesymistyczny. Wraże-

Tabela 7

w procentach

Odpowiedzi twierdzące na pytanie: "Komu lub czemu sprzyja- ją zachodzące zmiany?"	Wskazania respondentów według terminów badań:				
	II '90	III '90	IV '90	VI '90	XI '90
1. Sprytnym, a nie pracowitym	74	73	80	79	83
2. Zmuszają, aby ludzie więcej i lepiej pracowali	69	77	73	70	64
3. Zniechęcają do życia i pracy	41	55	65	61	59
4. Poprawiają ilość i asortyment towarów	40	43	47	51	55
5. Tym, którzy dużo pracują	38	35	35	33	33

nie to pogłębia się, jeśli zauważymy, że co prawda zmiany zmuszają - ostatnio rzadziej - do większej wydajności pracy (kat.2), ale słabo sprzyjają tym, którzy tę strategię obrali (kat.5). Różnice są tu aż nadto widoczne. Wysoki poziom akceptacji kategorii 3 wskaźnikującej nastroje apatyczne świadczy o niedostrzeganiu związku pomiędzy rosnącymi obciążeniami i dolegliwościami a szansami poprawy w przyszłości. Jedynym optymistycznym akcentem jest rosnąca akceptacja stwierdzenia, że dzięki zachodzącym zmianom poprawia się zaopatrzenie rynku (kat.4).

Wyniki takie mogą świadczyć o rozczarowaniu skutkami zmian w gospodarce i życiu społecznym.

Wybrane aspekty rzeczywistości gospodarczej - charakterystyka badanych

Istotną informacją dla określenia rozkładu opinii społecznej jest społeczno-demograficzna charakterystyka respondentów oceniających najważniejsze aspekty naszej rzeczywistości społecznej i gospodarczej.

Dane z czterech edycji badawczych opisujące cechy ankietowanych deklarujących poparcie dla planu Balcerowicza (tab.1 ane-

ksu) wskazują, iż plan ten był częściej akceptowany przez mężczyzn niż kobiety, osoby w wieku 40-49 lat, mieszkańców miasta. Istnieje również bardzo silna zależność stosunku do planu Balcerowicza od poziomu wykształcenia respondenta - im wyższe wykształcenie, tym większe poparcie dla wprowadzanych reform. Z podobną zależnością mamy do czynienia w przypadku sytuacji materialnej - lepiej sytuowani częściej akceptują zachodzące zmiany. Plan popierają ponadto najczęściej osoby zajmujące stanowiska kierownicze i nie zagrożone utratą pracy. W listopadzie odmówili tego poparcia członkowie "Solidarności", którzy wcześniej częściej niż zwolennicy OPZZ czy pracownicy pozostający poza strukturami związkowymi aprobowali wywoływane planem zmiany.

Można zatem stwierdzić, że o poparciu dla reform inicjowanych przez plan Balcerowicza przestał decydować czynnik polityczny, wyrażający się poparciem członków "Solidarności" dla "swojego" rządu. Trwały natomiast okazał się czynnik "pokoleniowy i statusowy". Ten drugi wyraźnie wyodrębnia grupę dobrze sytuowanych czterdziestolatków, z wyższym lub średnim wykształceniem, zajmujących stanowiska kierownicze. Należy przypuszczać, że dla tej grupy respondentów założenia planu Balcerowicza są swego rodzaju szansą dalszego awansu lub potwierdzenia ich pozycji w nowej rzeczywistości, nagradzającej sukces i akcentującej różnicowania społeczne. Takie zasoby społeczne, jak: wykształcenie, doświadczenie, sytuacja materialna i status społeczny wyraźnie premiuje tę właśnie grupę respondentów. Nieprzypadkowo wśród rozmaitych grup zawodowych wyróżniają się przedstawiciele wolnych zawodów, administracji oraz nieco rzadziej pracownicy dużych zakładów pracy.

Pytanie wskaźnikujące rozkład akceptujących opinii o powodzeniu poczynań rządu (tab.2 aneksu) jeszcze silniej akcentuje wagę zdobytych zasobów społecznych. Podobnie jak poprzednio, w każdej z edycji badawczych najczęściej zgadzają się z tezą pytania osoby z wyższym wykształceniem, na stanowiskach kierowniczych, o stabilnej sytuacji zawodowej i materialnej. Warto podkreślić wyraźny ostatnio spadek optymizmu najmłodszej generacji naszych respondentów - w ostatnim sondażu osoby do 29 roku życia najrzadziej (w czerwcu najczęściej) wyrażały optymistyczne oceny przyszłości kraju.

Realizacja poczynań rządu niesie za sobą wiele bardzo poważnych dolegliwości i zagrożeń, mogących powodować wzrost napięcia społecznego. Obserwujemy bardzo wyraźny przyrost opinii, że strajki przeciw polityce gospodarczej rządu są nieuniknione lub bardzo prawdopodobne. Społeczno-demograficzna charakterystyka osób najbardziej skłonnych wziąć udział w strajku (tab.3 aneksu) nie ulegała zasadniczym zmianom, choć zauważalne jest większe zróżnicowanie postaw w tej mierze. Zawsze byli to dużo częściej mężczyźni niż kobiety i zawsze najmłodszy uczestnicy sondaży. Zresztą wiek jest jedną z tych cech, których związek z dyspozycją strajkową jest najsilniejszy - im niższy wiek respondentów, tym częstsze oświadczenia o chęci wzięcia udziału w proteście. Analiza miejsca zamieszkania badanych wskazuje na największe zdeterminowanie mieszkańców wsi. Dolegliwości sprzyjające większej skłonności do podjęcia strajków dotyczą, jak się okazuje, najczęściej respondentów z wykształceniem zasadniczym zawodowym. To oni głównie w każdej edycji badawczej najczęściej deklarują gotowość przyłączenia się do strajku. Popierają ich osoby z wykształceniem podstawowym, nie mogą natomiast liczyć na ludzi z wykształceniem wyższym i osoby na stanowiskach kierowniczych. Dyspozycja strajkowa osób z wykształceniem średnim nie odbiega znacząco od przeciętnego poziomu gotowości udziału w takich protestach. Wśród grup społeczno - zawodowych w pierwszych dwóch edycjach dominowali budowlani, w ostatnim sondażu najsilniejsze nastroje strajkowe reprezentowali zatrudnieni w przemyśle (głównie w zakładach małych) oraz w pozostałych gałęziach produkcji materialnej. Na poziom chęci wzięcia udziału w strajku olbrzymi wpływ ma ocena własnej sytuacji finansowej - im jest ona niższa, tym większa jest gotowość do udziału w tej formie protestu pracowniczego. Podobna zależność ujawnia się przy analizie danych opisujących zagrożenie utratą pracy, którego bardzo duży i duży poziom sprzyja chęci strajkowania. W ostatnim okresie nastroje strajkowe dominują wśród członków "Solidarności". Należy tu podkreślić, że zmienną mającą największe znaczenie dla dyspozycji strajkowej jest zaufanie do powodzenia planu Balcerowicza - im jest ono większe, tym rzadsze deklaracje przystąpienia do protestu. Dzieje się tak dlatego, że zmienna ta jest silnym korelatem większości podziałów o charakterze politycznym i społeczno-demograficznym.

Podsumowując: z dwóch wyróżnionych przez nas czynników bardziej stabilny okazał się czynnik tworzony przez zespół określonych cech społeczno-demograficznych niż czynnik ideologiczno-polityczny. Przynależność do "Solidarności" przestała sprzyjać poparciu dla realizowanego programu reform, co wyraża się w zwiększonej gotowości uczestnictwa w spontanicznych strajkach pracowniczych przeciw temu programowi. O akceptacji bądź negacji planu Balcerowicza decydują przede wszystkim takie cechy, jak: wiek, wykształcenie, ocena sytuacji materialnej, zagrożenie utratą pracy, rodzaj stanowiska. Można zatem stwierdzić, iż polityka gospodarcza rządu nie funkcjonuje w próżni społecznej - zarysował się wyraźny i łatwo identyfikowalny podział na jej sojuszników i przeciwników, na tych, którzy mogą coś na niej zyskać i tych, którzy obawiają się strat związanych z jej realizacją.

x

x

x

Otrzymane wyniki świadczą, że dziesiąty miesiąc realizacji rządowego programu reform nie przyniósł, zdaniem respondentów, radykalnych zmian w sytuacji uspołecznionych zakładów pracy. Jest ona nadal gorsza niż w ubiegłym roku, aczkolwiek pojawiają się symptomy poprawy. Około 40% ankietowanych obawia się bankructwa swego przedsiębiorstwa. Na stałym, bardzo wysokim poziomie utrzymuje się wskaźnik obaw związanych z utratą pracy. Obok często wyrażanego przekonania o trudnościach z jej znalezieniem, rośnie gotowość do podejmowania samodzielnych inicjatyw gospodarczych.

Sytuację finansową gospodarstw domowych można uznać za ustabilizowaną, choć poziom jej jest niski. W dalszym ciągu jest odczuwana duża dolegliwość cen podstawowych towarów.

Wśród respondentów nasila się roszczenie pogłębienia zmian dokonujących się w gospodarce. Nadal mamy do czynienia z zarysowanym w kwietniu malejącym poparciem dla planu Balcerowicza, choć trzeba podkreślić, że dominują ankietowani nie potrafiący określić swojego stanowiska. Wszystko to sprzyja zwiększonej gotowości do wzięcia udziału w ewentualnych strajkach.

Tabela 1

w procentach

Charakterystyka badanych	Wyrażający poparcie dla programu Balcerowicza (według terminów badań):				
	II'90	III'90	IV'90	VI'90	XI'90
Ogółem	39	36	29	31	23
<u>Płeć</u>					
Mężczyźni	43	32	31	33	25
Kobiety	34	32	27	27	19
<u>Wiek</u>					
Do 29	33	35	25	28	19
30-39	43	36	31	30	23
40-49	40	43	30	38	27
50 lat i więcej	36	32	31	25	22
<u>Miejsce zamieszkania</u>					
Wieś	34	27	23	25	13
Miasto	41	40	32	33	26
<u>Wykształcenie</u>					
Podstawowe	26	23	18	16	11
Zasadnicze zawodowe	36	33	25	29	15
Średnie	45	40	35	35	32
Wyższe	61	61	50	56	37
<u>Zatrudnienie</u>					
Przemysł ogółem	36	36	27	32	22
w tym zakłady:					
do 500	35	26	28	28	23
501-3000	35	34	27	34	22
powyżej 3001 pracowników	40	51	26	33	19
Budownictwo	39	39	31	28	24
Inne działy produkcji materialnej	37	30	30	27	17
Oświata, zdrowie itp.	45	45	32	32	27
Administracja i wymiar sprawiedliwości	48	37	34	47	36
<u>Ocena własnej sytuacji materialnej</u>					
Bardzo zła i zła	28	26	18	16	12
Raczej zła	26	26	26	23	14
Przeciętna	43	39	32	35	24
Raczej dobra	68	54	37	53	39
Bardzo dobra i dobra	57	56	38	57	47
<u>Stanowisko</u>					
Szeregowe	35	32	26	26	19
Kierownicze	53	51	40	46	32
<u>Przynależność do związków zawodowych</u>					
Należący do:					
"Solidarności"	48	42	36	42	26
OPZZ	41	39	26	30	30
Nie należący do żadnej	35	33	26	27	20
<u>Zagrożenie utratą pracy</u>					
Bardzo duże	29	27	21	15	20
Duże	37	32	25	24	20
Niewielkie	44	38	33	38	22
Żadne	42	42	34	44	36

Tabela 2

w procentach

Charakterystyka badanych	Wskazania respondentów przekonanych, że polityka gospodarcza rządu przewycięży kryzys i zapewni Polsce rozwój (wg terminów badań)				
	II'90	III'90	IV'90	VI'90	XI'90
Ogółem	63	52	53	52	42
<u>Płeć</u>					
Mężczyźni	65	54	57	54	44
Kobiety	60	49	49	49	40
<u>Wiek</u>					
Do 29	59	49	54	55	39
30-39	66	54	56	51	42
40-49	60	54	48	53	45
50 lat i więcej	62	48	51	47	45
<u>Miejsce zamieszkania</u>					
Wieś	58	48	50	49	41
Miasto	65	54	54	53	43
<u>Wykształcenie</u>					
Podstawowe	55	47	45	48	41
Zasadnicze zawodowe	61	49	52	53	39
Średnie	68	53	55	50	42
Wyższe	71	69	70	62	52
<u>Zatrudnienie</u>					
Przemysł ogółem	62	49	52	54	40
w tym zakłady:					
do 500	60	54	45	47	44
501-3000	65	44	52	59	41
powyżej 3001 pracowników	59	50	60	50	29
Budownictwo	57	56	56	54	49
Inne działy produkcji materialnej	62	50	56	47	42
Oświata, zdrowie itp.	65	64	49	54	39
Administracja i wymiar sprawiedliwości	71	46	56	49	52
<u>Ocena własnej sytuacji materialnej</u>					
Bardzo zła i zła	50	41	40	38	29
Raczej zła	53	42	47	47	29
Przeciętna	68	54	55	56	47
Raczej dobra	80	74	67	72	57
Bardzo dobra	74	72	83	63	67
<u>Stanowisko</u>					
Szeregowie	59	48	51	50	42
Kierownicze	76	65	61	58	43
<u>Przynależność do związków zawodowych</u>					
Należący do:					
"Solidarności"	73	55	62	61	47
OPZZ	62	53	51	49	41
Nie należący do żadnych	58	51	49	49	41
<u>Ocena planu Balcerowicza</u>					
Powiedzie się	91	92	99	87	83
Wynik niepewny	25	47	54	49	42
Nie uda się	41	6	12	10	19
<u>Zagrożenie utratą pracy</u>					
Bardzo duże	53	50	39	42	34
Duże	60	50	52	45	35
Niewielkie	68	52	56	57	49
Żadne	65	57	58	62	52

Tabela 3

w procentach

Charakterystyka badanych	Deklarujący przystąpienie "z całą pewnością" lub jako możliwe do strajku (wg terminów badań ^{a)}):			
	III'90	IV'90	VI'90	XI'90
Ogółem	43	47	48	57
<u>Płeć</u>				
Mężczyźni	49	54	52	61
Kobiety	33	40	42	53
<u>Wiek</u>				
Do 29	51	54	57	68
30-39	45	49	48	58
40-49	33	48	43	54
50 lat i więcej	33	33	39	40
<u>Miejsce zamieszkania</u>				
Wieś	48	49	56	61
Miasto ogółem	41	47	45	56
do 50 tys.	44	51	47	54
51-200 tys.	45	45	44	57
powyżej 200 tys. mieszkańców	33	45	47	57
<u>Wykształcenie</u>				
Podstawowe	47	39	51	60
Zasadnicze zawodowe	47	59	57	66
Średnie	40	44	46	53
Wyższe	24	31	24	40
<u>Zatrudnienie</u>				
Przemysł ogółem	33	41	52	62
w tym zakłady:				
do 500	48	43	56	56
501-3000	47	50	49	59
powyżej 3001 pracowników	29	49	49	60
Budownictwo	50	70	49	44
Inne działy produkcji materialnej	44	49	52	60
Oświata, zdrowie itp.	33	36	37	51
Administracja i wymiar sprawiedliwości	32	37	37	48
<u>Ocena własnej sytuacji materialnej</u>				
Bardzo zła i zła	60	59	65	70
Raczej zła	48	53	48	64
Przeciętna	40	45	45	54
Raczej dobra	22	37	29	41
Bardzo dobra	17	31	44	43
<u>Stanowisko</u>				
Szeregowo	45	50	50	60
Kierowniczo	32	42	40	49
<u>Przynależność do związków zawodowych</u>				
Należący do:				
"Solidarności"	48	54	50	66
OPZZ	39	53	51	48
Nie należący do żadnych	40	43	47	60
<u>Ocena planu Balcerowicza</u>				
Powiedzie się	28	36	30	34
Wynik niepewny	44	49	51	58
Nie uda się	79	66	73	68
<u>Zagrożenie utratą pracy</u>				
Bardzo duże	48	64	62	65
Duże	52	55	56	64
Niewielkie	37	45	43	53
Żadne	37	35	35	45

a) Brak pomiaru w II'90.